

CSAVARGÓK MEGKÜLÖNBÖZTETŐ NEVEI A XIV. SZÁZADBAN

Németh Miklós

A XIV. századi megkülönböztető nevek vizsgálatához értékes adattár áll a kutatók rendelkezésére: Fehértói Katalinnak A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek c. munkája. Ez a gyűjtemény a XIV. század teljes kimondott oklevélananyagát felöleli, emellett szerzője nemcsak a nevek összegyűjtését, hanem a nevekhez rendelhető személyek azonosítását is elvégezte az oklevélszövegek alapján. Így az adattárból fény derül e személyek társadalmi helyzetére, esetenként rokonsági viszonyaira is. A gyűjteményből tetszőleges társadalmi helyzetű csoportok névanyaga „kiemelhető”, lehetővé téve a differenciáltabb névkutatást.

Dolgozatomban kizárólag gonosztevők megkülönböztető neveit vizsgálom, a részletesebb vizsgálódások tárgya pedig e névrétegnek egyetlen csoportja. A 3480 adat 162 malefactor nevét tartalmazza. Fehértói is utal rá, hogy e társadalmi réteg névanyaga több szempontból is igen érdekes, és mindenképpen további feldolgozást kíván. Én e feldolgozás első lépését tenném meg munkámmal. A fő kérdés, amelyre választ keresek: eltér-e ennek a társadalmon kívüli rétegnek a névhasználata más társadalmi csoportokétól.

Erre a kérdésre csak akkor válaszolhatunk, ha a gonosztevők neveihez megfelelő etimológiát találunk. A 162 megkülönböztető névből 116 gonosztevő nevének eredete viszonylag egyértelmű. A továbbiakban e 116 név lesz a vizsgálódás tárgya. Van közöttük háromelemű név is, ezek az *alio nomine* formulával kapcsolódnak az előttük álló elemekhez. A 116 nevet csoportokba soroltam megtartva a Fehértói által is alkalmazott Kniezsa-féle felosztást: helynévi, személynévi és köznévi eredetű személynevek. (Ez utóbbi elnevezésről később szölok.)

Helynévi eredetűnek bizonyult két adat Nicolaum dictum Sumeg és Blasium dictum Buota. Ez az ismert eredetű neveknek 2 %-a. Lehetséges, hogy az adatmennyiséget figyelembe véve nem elég indokolt az arányokat százalékban kifejezni, a szemléletesség érdekében mégis megteszem ezt. Ha figyelembe vesszük, hogy az adatok csoportokba rendezésekor nagy a hibalehetőség, ez a 2 % akkor is igen kevés.

Mi lehet ennek az oka? Az egyik ok az, hogy a helynévi eredetű megkülönböztető nevek a század teljes anyagát tekintve is a legkisebb arányban vannak jelen. Azután egy-egy személynév esetében nehezen dönthető el, hogy közszo > helynév > személynév vagy egyszerűen közszo > személynév változási sorral állunk szemben, ha

egy közsónak személynevesült és helynevesült változata is adatható ugyanabból a korból.

További magyarázat, hogy a csavargók tevékenysége a kortársak számára nem köthető egyetlen helyhez, születési helyük és lakóhelyük ismeretlen volt a neveket adó kortársak számára. Nem valószínű, hogy a szervezett emberi településeket választották lakóhelyükül, sokkal inkább elképzelhető, hogy az igazságszolgáltatástól való félelmükben erdőkben, mocsarakban ütöttek szállást. Születési helyükről pedig senki sem tudhatott bizonyosat. Ezek a társadalmon kívüli elemek tehát nehezen köthetők földrajzi helyhez, éppen ezért nem meglepő, hogy nem földrajzi név lesz legfőbb megkülönböztető ismérvük.

Szintén igen kis számú a személynévi eredetű megkülönböztető nevek csoportja: összesen 4 személy neve tartozik ide. Nem szabad megfeledkezni ugyanakkor arról, hogy a megkülönböztető neveknek ez a csoportja a teljes névanyagot tekintve is viszonylag szűknek mondható – ha nem is ennyire.

Az egyik adat nehezen értelmezhető magyar megkülönböztető elemként: 1391: *Mychalem literatum dictum Fatha*. E név viselője elcsapott deák lehetett, erre utal a *literatus* minősítés. Nevének *Fatha* eleme összefüggésbe hozható deák-, azaz latin tudásával, ami az ő legfontosabb megkülönböztető jegye. Maga az idegen névelem a *Fata* megfelelője lehet, és sors istennőire, a Párkákra vonatkozhat.

A személynévi eredetű megkülönböztető nevek közül a *Gurek* a György névszármazéka lehet, a *Loran* a Lórántnak alakváltozata.

A már említett csoportosítás szerint a megkülönböztető nevek harmadik típusát azok a nevek adják, amelyeket köznevekből keletkezetteknek szokás nevezni. Ez az elnevezés itt nem elég pontos, hiszen igen jelentős számban találunk a csavargók nevei között *-ó/-ő* képzős igeneveket, deverbális névszókat, sőt két *verbum finitum* alakot is. Ezért nem mondhatjuk, hogy a csoportra a köznévi eredet jellemző. A malefactorok megkülönböztető neveinek legnagyobb része közsói (ez az elnevezés talán jobbnak illik erre a csoportra), az összes etimologizálható adatnak 95 %-a. Szinte bizonyos, hogy e névtípusnak a dominanciája a motivált, beszédes nevek iránti fokozott igénnyel függ össze e társadalmi csoport esetében. (Vö.: *Thomam dictum Kopo*, *Mychaelem dictum Taar*, *Paulum dictum Ezzes*, *Stephanum dictum Jow*: *Johannem dictum Fekethe*, *Stephanum dictum Hozzyw* etc.) A XIV. századi gonosztevők megkülönböztető nevei között viszonylag nagy a különböző testi fogyatékoságra utalók aránya: az etimologizálható 116 névnek 7 %-a, azaz 8 név ilyen. Figyelemre méltó tény, különösen a helynévi eredetű megkülönböztető nevek 2 %-os, a személynéviéek 4,5 %-os, a társadalmi helyzetre vonatkozó 4,5 %-os vagy a belső tulajdonsággal összefüggők 7 %-os arányához képest. Nézetem szerint ez nem lehet véletlen, ennek az adatok sokszínűsége is ellentmond. Vajon milyen összefüggés lehet a nevekhez rendelhető sze-

mélyek társadalmi helyzete, foglalkozása és e különös névréteg között? E kérdés megválaszolása előtt célszerű számba venni a ránk maradt adatokat.

1. 1364: *Demetrium dictum Chunka*: a megkülönböztető névben szereplő közszó olvasata *csunka*, esetleg *csonka*. A szó valamely testrész hiányára utalhat.
2. 1385: *Jacobus dictum Chonkor de delnemelléke*: a *Chonkor* névelemet a *csonka* szó -r denominális képzővel ellátott származékának tekintem. Az -r funkciója nem világos, talán kicsinyítő jellegű, mint a *mun)mon* > *munorau* esetében.
3. 1391: *Paulum dictum Fintha de Nanalag*: a *finta* jelentése Pais Dezső szerint 'elfintorodott képű' vagy 'fitos orrú' lehet. Csonkaságra csak első jelentése utal.
4. 1351: *Stephanum dictum Faytalanlabo*: a *fajtalan* közszó ekkor elsősorban 'szabálytalant' jelentett a TESz szerint. A magyar névelem tehát a láb szabálytalanságára, csonkaságára vonatkozhat.
5. 1351: *Thomam dictum fylethlen*: a fül vagy fülek hiányára utal.
6. 1364: *Paulum dictum Yagyurwagou alio nomine fileltenpal*: háromelemű név, az első magyar névelem a foglalkozásra utal, olvasata szatyorvágó. Ma talán *zsebesnek* vagy inkább *cafkavágónak* neveznénk. A második névelem ismét a fül hiányára vonatkozik.
7. 1351: *Benedictum dictum Orrothlan*: a tulajdonságot jelző névelem olvasata *orrotlan*, ez az orr teljes vagy részleges hiányára utal.
8. 1398: *Stephanum Santha*: olvasata *sánta*.

Ezek az adatok mind testi hibákat jelentő közszavakkal állnak összefüggésben. Nehezebb annak a kérdésnek megválaszolása, hogy e megkülönböztető nevek viselőiknek saját testi tulajdonságait jelölik-e. A XIV. században lehetnek már öröklődő nevek is. Ez azonban mégsem valószínű, ugyanis az öröklődő családnév kialakulása e század első felében kezdődött meg, és 250 éven át tartott. Nem valószínű tehát, hogy a gonosztevők apjuk után kapták volna ezeket a kellemetlen képzeteket támasztó neveket. Elviekben helynévből keletkezett személynévek is lehetnének ezek a magyar névelemek. Ennek a feltételezésnek ellentmond az a tény, hogy a malefactorok a legritkább esetben kötődtek egyetlen településhez, óriási a mozgásterük a kor átlagos jobbágyához képest.

Teljesen valószínűtlen, hogy az 1364-es adat ne a név viselőjének furcsa ismeretjellegét és foglalkozását jellemezze. A második magyar névelem járulékos formában, az *alio nomine* formulával kapcsolódik az előtte álló kételemű névhez, így szinte

kizárható, hogy öröklött volna. Másfelől igen kevéssé hihető, hogy a *filetlenpal* név e formában öröklődött volna, hiszen önmagában teljes kételemű név. Sokkal inkább megfelelne a névhasználat ekkori viszonyainak, ha a *filetlen* elem külön öröklődött volna. A név lejegyzése viszont azt mutatja, hogy a jelző és a jelzett szó e kétértelmű névben összeforrt, egymástól elválaszthatatlanok.

Ha nem öröklött névelemek a *Zagyurwagou* és a *filetlenpal*, akkor viszont erősen motivált elnevezéseknek tekinthetők. A személynévadás legfontosabb célja a megkülönböztetés. A személynév ebben a korai korszakában nemcsak motiválatlanul jelöl, hanem egyszersmind jellemez is. Igaz ez az összes közszoói eredetű megkülönböztető névre. Az útonállók, haramiák elnevezésében még hangsúlyosabban jelentkezik a „névadók” igénye a motivált, jellemző elnevezésekre, így ugyanis elképzelhetővé válnak a gonosztevők azok számára is, akik még nem látták őket. Nevük alapján legjellemzőbb ismertetőjegyük gondolatban bármikor felidézhetővé válik. A névadóknak, a becsületes életet élőknek elemi érdekük, hogy mindannyiuk ellenségeit tartalmaz, motivált nevekkal ruházzák fel.

Szembeötlő, hogy az adattár teljes anyagában kizárólag a gonosztevők nevei között fordul elő a *Chonkor*, *Faytalanlabo*, *fylethlen* (kétszer). Az *Orrothlan* név egyszer fordul elő Fehértói Katalin adattárában más foglalkozású egyén nevéként.

Mi lehet az oka annak, hogy az egyes testrészek hiányával összefüggő nevek ilyen nagy arányban találhatók a gonosztevők nevei között? Minden bizonnyal a motivált nevek iránti igény. De vajon miért lehet sok haramiának testi fogyatékosága a megkülönböztető jegye, és miért ritkább az ilyen jellegű megkülönböztető név a XIV. század más foglalkozású egyénei körében?

E kérdésre a jogtörténet adhatja meg a választ. A magyarországi jogban a különböző testcsonkító büntetések a XI. századtól a XVIII. századig ismertek voltak. Timon Ákos alapvető jogtörténeti művében a testi büntetéseket két csoportra osztja: testcsonkító és testfenyítő büntetésekre (1902: 398). „A testcsonkító büntetések jellemzője valamely tag megsemmisítése. A testcsonkító büntetést általában a halálbüntetés enyhítője, helyettesítője gyanánt alkalmazták, mint azzal egyenértékűnek tekintett fenyítőbüntetést.” A testcsonkító büntetést részben a szemet szemért elve alapján alkalmazták, részben megbélyegző céllal szabták ki, például az első elv alapján a karddal elkövetett súlyos testi sértés elkövetőjére. Meglepő, hogy mellékbüntetésül is jelentkezhet a testcsonkítás, Szent László törvénykönyvében a férjes vagy özvegy nő az általa elkövetett lopás esetén az orrát, illetőleg a fél szemét veszítette, és főbüntetésül rabszolgaként eladhatták. Szent István második törvénykönyvében is szerepel az orr és fül levágása- magántulajdon elleni vétségek esetében ezek igen gyakori büntetési formák voltak.

A XIV. században is alkalmaztak ilyen testi büntetéseket. Bár elbeszélő forrás, ám érdekes jogtörténeti vonatkozásokat tartalmaz Thuróczy Jánosnak *A magyarok*

krónikája c. műve, amely 1488. március 20-án jelent meg először Brünben. A szerző kompilatív módon alkotta, és fölhasználta a saját kora előtti időszakokra vonatkozóan az ősi elbeszélő forrásokat. A Károly Róbert korát tárgyaló rész János minorita művére vezethető vissza. A „Felicián gonoszsága és vad kegyetlensége” c. fejezetből egy részlet témánkhoz tartozik (1991: 235):

[Felicián] Klára nevű leányát is, ezt a gyönyörű szüzet kivonszolták a királyi udvarból, orrát meg ajkait csúful megcsonkították, úgyhogy a fogai kilátszottak, és a kezéről négy ujjat vágtak le, úgyhogy csak a hüvelykujjai maradtak meg, majd a város utcáin végighurcolták lóháton, és kényszerítették a szerencsétlent, hogy e szavakat kiáltsa: Így lakoljon, aki hűtlen a királyhoz!

A csonkításos büntetésekre még a XVIII. század első feléből is vannak adataink (Vajna 1907, II. 221):

Kecskemét városának nem lévén hóhérja, 1725. márczius hó 9-én a budai hóhérral, Hamberger Sándorral kötött szerződést az akasztás, lefejezés, kerékbetörés vagy bármi néven nevezendő egyszerű kivégzés díját 10 frt-ban állapítván meg. Ha azonban az elítélt boszorkányt vagy más valakit nem csak lefejezni, hanem megégetni is kellett, azért 15 frt járt neki. A kisebb vagy nagyobb kínzás, kiseprűzés, orr- és füllevégás díja személyenként 3 frt volt.

Forrásaink megengedik tehát azt a feltételezést, hogy a XIV. századi gonosztevők nem öröklődő, testi fogyatékoságra utaló megkülönböztető nevei testi büntetések következményeiről tanúskodnak. Így már érthető az ilyen típusú nevek magas aránya is a malefactorok körében.

Mindenképpen további vizsgálatot érdemelnének a csavargók megkülönböztető neveinek más csoportjai is, különös tekintettel a névadás indítékaira.

ADATTÁR

1. Helynévi eredetű megkülönböztető nevek (2 %)
 1. 1391: Nicolaum dictum Symeg
 2. 1398: Blasium dictum Buda
2. Személynévi eredetűek (3,5 %)
 1. 1391: Mychalem literatum dictum Fatha
 2. 1363: Thomam Loran
 3. 1363: Georgium dictum Gurek
 4. 1364: Gregorium dictum Geuche
3. Közzói eredetű megkülönböztető nevek (95 %)
 - 3.1. Társadalmi helyzetre utalnak (4,5 %)
 1. 1398: Johannem Herchgh
 2. 1364: Cosman dictum Nemus
 3. 1357: Georgium dictum Zolga
 4. 1346: Vr?) Mátyás
 5. 1363: Donch filium Mathius dicti Wr
 - 3.2. Etnikumra utalnak (4,5 %)
 1. 1357: Nicolaum dictum Cheh
 2. 1398: Ladislaum Cheh
 3. 1398: Paulum Nemeth
 4. 1364: Gyure dictum Tot
 5. 1363: Ladislaum dictum Olah alio nomine Vays
 - 3.3. Foglalkozásra vonatkoznak (16 %)
 1. 1389: Jacobum dictum Borgyas
 2. 1391: Jacobum dictum Boros
 3. 1351: Nicolaum dictum Gyznos
 4. 1363: Georgium dictum Kerek
 5. 1364: Symonem dictum Kerekhaytow
 6. 1398: Nykul Kontar
 7. 1364: Myhaelem dictum Kopoch
 8. 1363: Ladislaum dictum Kuchuge
 9. 1398: Blasium Nylas dictum
 10. 1364: Andream dictum Vkuralthou
 11. 1357: Nicolaum dictum Ewr

12. 1363: Gregorium filium Stephani dicti Ewr
13. 1391: Gregorium dictum Repas
14. 1391: Georgium filium Johannis dictum Zalanas
15. 1363: Tarhus dictum Tamas
16. 1351: Paulum dictum Tholuay
17. 1357: Thomam servum Turus
18. 1364: Paulum dictum Zagyrwagou alio nomine fileltenpal

3.4. Cselekvésekre utaló nevek (17 %)

1. 1364: Bartholomeum dictum Noyhagio
2. 1355: Michael dictus Holnyahagow
3. 1357: Thomam dictum Holnyahagiov
4. 1364: Gaal dictum Eyeltudo
5. 1355: Petrus dictus Dumbunylew
6. 1363: Ladislaum dictum Olah alio nomine Vays
7. 1398: Paulum dictum Teremchen
8. 1398: Petrum Thezemen
9. 1398: Petrum Puzthohthow
10. 1399: Mathiam dictum Nyuzuch
11. 1349: Nakazow István
12. 1391: Thomam dictum Nakazow de Apathy
13. 1399: Petrum dictum Kothor
14. 1398: Georgium Kothrous
15. 1398: Jacobum dictum Kothrous
16. 1362: Mihály (dictus) Yeztheu
17. 1399: Stephanum dictum Fulo filium Johannis similiter Fulo dicti
18. 1391: Thomam dictum felkethew dde Gwllench alio nomine Igalszeg

3.5. Egyéb közszoói eredetű nevek (12 %)

1. 1349: Bouk Jakab
2. 1357: Nicolaum dictum Bokbel
3. 1398: ...em dictum Botus
4. 1399: Blasium dictum Cerke furem vagabundum
5. 1364: Johannem dictum Farkas filium Petri dicti solum
6. 1351: Nicolaum fyas
7. 1379: Madach-i Forgach András
8. 1363: magnum István, akit másképpen Yneu-nek hívnak
9. 1351: Johannem dictum Keu wey
10. 1357: Michaelem dictum Kygou

11. 1399: Thomam dictum Kopo
12. 1346: Johannem dictum Leuches
13. 1364: Johannem et Bene dictos Wrdungh
14. 1357: Johannem dictus Tenglich

3.6.1. Külső tulajdonságra, ezen belül testi fogyatékoságra utaló nevek (7 %)

1. 1364: Demetrium dictum Chunka
2. 1351: Stephanum dictum Faytalanlabo
3. 1391: Paulum dictum Fintha de Nanalag
4. 1351: Thomam dictus fylethlen
5. 1364: Paulum dictum Yagyurwagou alio nomine filetlenpal
6. 1351: Benedictum dictum Orrothlan
7. 1398: Stephanum Santha
8. 1385: Jacobus dictum Chonkor de Delnemelleke

3.6.2. Egyéb külső tulajdonságra utaló megkülönböztető nevek (27 %)

1. 1364: Petrum magnum dictum
2. 1391: Mychaelem dictum Balog
3. 1391: Nic olaum dictum Buga de Kethaz
4. 1351: Nicolaum dictum Choka uey
5. 1391: Benedictum dictum Chonth de Mezewzenthgergy
6. 1399: Nicolaum dictum Chont(us)
7. 1398: Thomam Feyr
8. 1351: Johannem dictum Fekethe
9. 1398: Johannem Fekethe
10. 1346: Fudur János
11. 1357: Johannem fudur dictum
12. 1357: Blasium Fudur
13. 1364: Petrum dictum Fodur
14. 1391: Thomam dictum Fodor alio nomine Fekethew
15. 1398: Nicolaum Gurbe
16. 1391: Stephanum dictum Hozzyw
17. 1391: Iatronem wlgariter Huzzas dictum
18. 1355: Petrus dictus Jeges
19. 1391: Stephanum Machkazemev de Arnoth
20. 1391: Nicolaum filium Petri dictum magos
21. 1391: Gregorium dictum Ewzzh
22. 1398: Jacobum Partaas
23. 1351: Nicolaum dictum Selmes

24. 1346: Zep pal
25. 1364: Johannem filium Pauli dicti Zeuke
26. 1357: Petrum dictum Talpas
27. 1391: Mychaelem dictum Taar
28. 1363: Tadislaus dictum Tarka
29. 1398: Gregorium Zeuke, Stephanum fratrem eiusdem
30. 1363: magnum István, aki másképp Yneu-nek hívnak

3.6.3. Belső tulajdonságra utalnak (8 %)

1. 1357: Nicolaum dictum chyntalan
2. 1391: Paulum dictum Ezzes
3. 1391: Benedictum dictum Hamus de Kwlug
4. 1391: Egidium et Petrum dictos forro de Zenthlazlo
5. 1398: Stephanum dictum Jow
6. 1346: Kaythar János
7. 1398: Blasius Kaytar
8. 1398: Nicolaum Zenthe
9. 1357: Stephanum dictum Eretnuk

IRODALOM

Fehértói Katalin 1968: *A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek = Nyelvtudományi Értekezések 68*, Budapest, Akadémiai.

Pais Dezső 1921, 1922: Régi személyneveink jelentéstana, *Magyar Nyelv* 17, 158–163, 18, 2–34, 93–100.

Timon Ákos 1902: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*, Budapest.

Thuroczy-krónika = Johannes de Thurocz 1488/1991: *Chronica Hungarorum*, Augsburg–Brünn / Budapest.

Vajna Károly 1907: *Hazai régi büntetések II*, Budapest.

DIFFERENZIERENDE NAMENGEbung FÜR LANDSTREICHER IM 14. JAHRHUNDERT

MIKLÓS NÉMETH

Die differenzierende Namengebung spielte in der Herausbildung des Familiennamensystems der ungarischer Sprache eine wichtige Rolle. Zur Untersuchung dieser Namengebung aus dem 14. Jh. steht den Forschern eine aufschlußreiche Datensammlung von Katalin Fehértói zur Verfügung. Diese Quelle ist nicht nur eine einfache Namenliste, sondern sie ermöglicht zugleich auch die Untersuchung der Namengebungstradition einzelner sozialer bzw. beruflicher Gruppen.

Aufgrund dieser Daten kann festgestellt werden, daß die Übeltäter auch hinsichtlich der Namengebung eine isolierte Gruppe bildeten. Die der Namengebung zugrunde liegenden Lexeme zeigen, daß die Differenzierung aufgrund von Orts- bzw. Personennamen selten vorkommt, dagegen überwiegt die Namengebung aufgrund von Adjektiven, wobei die Namen sehr oft auf körperliche Behinderung bzw. Verletzung hinweisen.

In der vorliegenden Arbeit werden die Gründe der obengenannten Fakte untersucht, sowie der spezifische, nur für diese Schicht charakteristische Motivationskatalog der Namengebung.